

Čovjek kao drugi Bog (secundus Deus)

Grlica, Tena

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:296028>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-21**

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Preddiplomski studij filozofije i pedagogije

Tena Grlica

**Čovjek kao drugi Bog (secundus Deus): koncepcija čovjeka u
djelu *De docta ignorantia* Nikole Kuzanskoga**

Završni rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Davor Balić
Sumentor: dr. sc. Demian Papo, viši asistent
Osijek, 2024.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku
Filozofski fakultet
Odsjek za filozofiju
Preddiplomski studij filozofije i pedagogije

Tena Grlica

**Čovjek kao drugi Bog (secundus Deus): koncepcija čovjeka u
djelu *De docta ignorantia* Nikole Kuzanskoga**

Završni rad

Znanstveno područje humanističke znanosti, znanstveno polje filozofija,
znanstvena grana povijest filozofije

Mentor: izv. prof. dr. sc. Davor Balić
Sumentor: dr. sc. Demian Papo, viši asistent
Osijek, 2024.

Prilog: Izjava o akademskoj čestitosti i o suglasnosti za javno objavljivanje

Obveza je studenta da donju Izjavu vlastoručno potpiše i umetne kao treću stranicu završnoga, odnosno diplomskog rada.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napisao/napisala te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s navođenjem izvora odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasan/suglasna da Filozofski fakultet u Osijeku trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta u Osijeku, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku 10. 9. 2024.

Tena Grlica, 0122239816

Ime i prezime studenta, JMBAG

SAŽETAK

Ovaj rad bavi se koncepcijom čovjeka njemačkog filozofa Nikole Kuzanskog (1401. – 1464.), točnije onim dijelom njegova nauka o čovjeku koji se nalazi u djelu De docta ignorantia (O učenom neznanju) objavljenom 1440. godine. Kuzanski je u tom djelu izložio misli koje su značajno utjecale na daljnji razvoj razumijevanja odnosa čovjeka i Boga u 15. i 16. stoljeću. Kuzanski se razlikovao od svojih prethodnika po tome što je u središte svojih razmatranja stavio čovjeka, zamišljajući ga kao drugog Boga. Takva koncepcija čovjeka razlikuje se od, primjerice, nauka dvojice znamenitih filozofa srednjeg vijeka Aurelija Augustina i Tome Akvinskog, koji su Boga određivali kao apsolutni izvor sreće i znanja. Kuzanski u svojem djelu donosi koncept učenog neznanja (docta ignorantia), prema kojem čovjek ne može spoznati Boga, ali umom može uvidjeti vlastito neznanje. Kuzanski koristi matematičke modele, kao što su trokut i krug, kao metafore pomoću kojih čovjek može objasniti Boga, točnije Trojstvo. Taj je njemački filozof čovjeka poimao kao slobodno biće koje ima sposobnost stvaranja, čime ga je prometnuo u prvog člana relacije između čovjeka i Boga.

Ključne riječi: Nikola Kuzanski, *De docta ignorantia*, čovjek, Bog, *secundus Deus*

SADRŽAJ

1.	Uvod	1
2.	Koncepcija čovjeka u srednjovjekovnoj filozofiji	3
3.	Koncepcija čovjeka kao drugog Boga	5
	3.1. Učeno neznanje (<i>docta ignorantia</i>)	5
	3.2. Čovjekova spoznaja Boga pomoću matematike	6
	3.3. Koncepcija čovjeka	8
	3.4. Osjetila, um i razum	11
	3.5. Čovjek i Bog	11
4.	Utjecaj koncepcije čovjeka Nikole Kuzanskog na filozofiju nastalu u renesansi	13
5.	Zaključak	15
6.	Popis literature	16

1. Uvod

Nikola Kuzanski (1401. – 1464.), jedan je od istaknutih filozofa kasnog srednjeg vijeka čiji su intelektualni interesi obuhvaćali teologiju, crkveno pravo i filozofiju kao i prirodne znanosti i matematiku.¹ Kuzanski je napisao brojna djela poput *De deo abscondito (O skrivenom Bogu)*, *De coniecturis (O nagađanju)*, *De aequalitate (O jednakom)*, *De ludo globi (O igri kugle)*, a najpoznatije njegovo djelo, naslovljeno *De docta ignorantia (O učenom neznanju)* djelo je »u kojem središnju temu predstavlja upravo razglabanje o mogućnostima, dometima i karakteru ljudske spoznaje«, dok je izraz učeno neznanje rezultat »nastojanja da se sagleda bit ljudske spoznaje svagda odmjeravane spram onog beskonačnog, spram Boga«.²

Prema Bazali, Kuzanski »čini prelaz od skolastike i mistike u novi vijek« te ga u skladu s time »jedni drže posljednjim skolastikom, a drugi osnivačem nove filozofije.«³ S obzirom na činjenicu da je bio biskup i kardinal, pristajao je uz crkveni nauk, ali se, kao što bilježi Albert Bazala, »kao mislilac nije mogao oteti skeptičnome smjeru svojega vremena«.⁴ Kuzanski je radio na napretku u ljudskom znanju, zanimao se za prirodne znanosti, za matematiku i astronomiju te iznio i »misao, da je zemlja okrugla i da se kreće oko svoje osi, čim je preteča novije fizike i astronomije.«⁵

U ovom ću se radu usmjeriti na pozicioniranje misli koju je izložio Nikola Kuzanski u odnosu na srednjovjekovnu koncepciju poimanja odnosa Boga i čovjeka. Izložiti ću njegovu koncepciju čovjeka i mogućnosti spoznaje Boga te ukazati na to da je upravo takva koncepcija čovjeka oblikovala filozofiju nastalu u renesansi te se ispostavila presudnom za novovjekovno poimanje čovjeka. Koncepciju čovjeka kakvu je izložio Nikola Kuzanski, obradit ću u trima poglavljima. U prvom poglavlju bavit ću se koncepcijom čovjeka kakva je prevladavala u srednjovjekovnoj misli, i to na primjeru dvojice značajnih srednjovjekovnih filozofa Aurelija Augustina i Tome Akvinskog. To ću učiniti ne bi li kontekstualizirala srednjovjekovnu tradiciju koje je Kuzanski bio nasljedovatelj. U središnjem dijelu rada usmjerit ću se na koncepciju čovjeka koju je Kuzanski izložio u djelu *De docta ignorantia (O učenom neznanju)*. U posljednjem, dakle trećem dijelu rada ukazat ću na to da je upravo koncepcija čovjeka kakvu je izložio Kuzanski utjecala na ranonovovjekovnu misao. Takvim

---

¹ Erna Banić-Pajnić, »Nikola Kuzanski«, u: Erna Banić-Pajnić (priređivač sveska), *Filozofija renesanse. Hrestomatija filozofije*, sv. 3 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 43–70, na str. 43.

² Banić-Pajnić, »Nikola Kuzanski«, str. 46.

³ Albert Bazala, *Povjest filozofije*, sv. II (Zagreb: Matica hrvatska, 1909), str. 186.

⁴ Bazala, *Povjest filozofije*, str. 186.

⁵ Isto.

ću pregledom omogućiti uvid u inovativnost koncepcije čovjeka kakvu je izložio Nikola Kuzanski.

2. Konceptcija čovjeka u srednjovjekovnoj filozofiji

Srednjovjekovna filozofska misao, pa tako i poimanje čovjeka, bili su, prema mišljenju Stjepana Kušara, uvelike pod utjecajem antičkih mislilaca.⁶ Naime, tada su Biblija, kao izvor kršćanskog vjerovanja, i grčka filozofija imale barem jedan zajednički interes, a to je bilo »*životno* usmjerenje u skladu s 'istinom'«. ⁷ Iako su na drugačije načine percipirali istinu mogli su »promišljeno i planski oblikovati zajedništvo interesa u prvom redu s obzirom na spoznaju Boga, a onda i u svezi s drugim srodnim temama.«⁸ Grčka filozofija bila je usmjerena prema mislima o svijetu, čovjeku, prirodi i Bogu, a kršćanska je misao, iako zasnovana na Bibliji, također težila razumijevanju, prvenstveno Boga, a zatim i čovjeka, te ih je ta zajednička misao spajala.⁹ Spoj grčke filozofije i kršćanskog vjerovanja očituje se, primjerice, u misli dvojice značajnih srednjovjekovnih mislilaca: Aurelija Augustina i Tome Akvinskog.

Augustin je smatrao, tvrdi Ivan Šestak, da Bog »pod svakim vidikom utemeljuje čovjekov bitak pa nije ni čudo što čovjek ne samo nakon smrti nego već i za ovoga života može samo u Bogu kao konačnoj istini pronaći sreću u smislu blaženstva.«¹⁰ Augustin navodi da »nijedan čovjek ne zna što se događa u čovjeku osim duha čovječjega koji je u njemu«, čime želi ukazati na važnost Boga u čovjekovu životu.¹¹ Međutim, Augustin je, tvrdi Ivan Čagalj, čovjekovu veličinu prepoznao u njegovu neumornom traganju za odgovorima, čak i kada su ti odgovori nedostižni ili teško dokučivi.¹² Ipak, Augustin upozorava na pohlepu za znanjem jer kaže da »postoji u duši po istim osjetilima tijela još i neka požuda tašte radoznalosti koja ne ide za tim da se preko osjetila naslađuje u tijelu, nego da preko tijela saznaje, a prikriva se imenom spoznaje i znanosti.«¹³ Tu težnju za spoznajom Augustin naziva »pohotom očiju«. ¹⁴ Čagalj navodi da Augustin nikada nije promišljao o Bogu bez da nije istovremeno razmatrao i čovjekov život, ali isto je tako rijetko govorio o čovjeku bez da je on bio u povezanosti s

---

⁶ Stjepan Kušar, »Filozofija u srednjem vijeku«, u: Stjepan Kušar (priređivač sveska), *Srednjovjekovna filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 2 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 7–87, na str. 24.

⁷ Kušar, »Filozofija u srednjem vijeku«, str. 24.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Ivan Šestak, »Shvaćanje čovjeka u povijesti filozofije (I. dio). Od starogrčke do renesansne slike čovjeka«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 58/3 (2003), str. 283–303, na str. 296.

¹¹ Aurelije Augustin, *Ispovijesti*, preveo Stjepan Hosu (Zagreb: kršćanska sadašnjost, 2019), str. 211.

¹² Ivan Čagalj, »Čovjek i njegovo određenje u antropologiji Aurelija Augustina«, *Crkva u svijetu* 10/1 (1975), str. 35–41, na str. 35.

¹³ Augustin, *Ispovijesti*, str. 239–240.

¹⁴ Isto, str. 240.

Bogom.¹⁵ U skladu s njihovom povezanošću, čovjekova bit leži, zaključuje Čagalj, u trajnoj potrazi za Bogom.¹⁶ Augustinova privrženost Bogu može se zamijetiti u sljedećim njegovim rečenicama: »Ne sumnjam, nego sigurno znam, Gospodine, da te ljubim. Pogodio si moje srce svojom riječju, i uzljubio sam te.«¹⁷ Već i ovaj kratak uvid u misao tog najpoznatijeg predstavnika patrističke misli zorno prikazuje kakvo je poimanje čovjeka prevladavalo ranim srednjim vijekom: čovjek je biće koje je podređeno Bogu i s njim je neraskidivo povezano.

Toma Akvinski također je njegovao teocentrični pogled na svijet, a pod time se misli na »zajedničku misao svih teologa srednjega vijeka i svih kršćana vjernika po kojoj se svi elementi ljudskoga života i uopće svi vidovi zbilje promatraju u odnosu prema Bogu ukoliko je on apsolutno pravilo savršenstva i vrhovno načelo bitka.«¹⁸ Kaže Toma da je »za ljudski spas bilo potrebno neko drugo učenje prema božanskoj objavi, i to najprije zato što je čovjek usmjeren prema Bogu kao prema nekom cilju koji prelazi shvaćanje razuma«.¹⁹ Što se tiče čovjekova istraživanja Boga, Toma navodi da bi istina o Bogu »istraživana pomoću razuma, proizašla za malo ljudi i nakon duga vremena i s primjesom mnogih zabluda«, no od »spoznaje te istine zavisi čitav čovjekov spas koji leži u Bogu.«²⁰ Što se tiče sličnosti Boga i čovjeka, Toma smatra da ako je »tvorac sadržan u istoj vrsti sa svojim učinkom«, između »činitelja i učinjenoga bit će sličnost u obliku po istoj prirodi vrste.«²¹ No Toma kaže i to da »iako se na neki način prihvaća da je stvorenje slično Bogu, ipak se nikako ne smije prihvatiti da je Bog sličan stvorenju.«²² Temeljem ovog kratkog prikaza Tomina shvaćanja odnosa čovjeka i Boga moguće je zaključiti da čovjekova pozicija u odnosu na Boga bila podređena i za vrijeme skolastike.

Iako su dvojica spomenutih značajnih srednjovjekovnih filozofa poimali čovjeka kao biće apsolutno usmjereno i usredotočeno na Boga, razdoblje koje slijedi donosi promjenu u takvog poimanja čovjeka. Za taj zaokret zaslužan je upravo Nikola Kuzanski.

---

¹⁵ Čagalj, »Čovjek i njegovo određenje u antropologiji Aurelija Augustina«, str. 35.

¹⁶ Isto, str. 37.

¹⁷ Augustin, *Ispovijesti*, str. 211.

¹⁸ Werner Jaeger, »Humanizam i teologija«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 29/4 (1974), str. 311–337, na str. 314.

¹⁹ Toma Akvinski, *Izbor iz djela*, preveli Veljko Gortan; Josip Barbarić (Zagreb: Naprijed, 1990), str. 250.

²⁰ Akvinski, *Izbor iz djela*, str. 250.

²¹ Isto, str. 297.

²² Isto, str. 298.

3. Konceptija čovjeka kao drugog Boga

Nikola Kuzanski u svojem je djelu *De docta ignorantia (O učenom neznanju)* iznio nekarakteristično poimanje čovjeka za srednjovjekovno razdoblje. On zapravo »čini prijelaz od skolastike i mistike u novi vijek« te sudjeluje u razvoju prirodnih znanosti, »jednim dijelom duše stojeći u prošlosti, drugim težeći k budućnosti«. ²³ U srednjem vijeku čovjek je bio usredotočen na Boga, međutim potrebno je uvidjeti i upućenost Boga na čovjeka, jer se Bog čovjeku, kroz sve što je stvorio, otkriva i želi biti prepoznat i spoznat od strane čovjeka. ²⁴ Čovjekov um omogućuje mu da pristupi dubljim istinama o postojanju i da traži odgovore na temeljna pitanja o prirodi zbilje. Dakle, čovjek sve više uviđa sličnosti s Bogom i spoznaje da snagom svojega uma može upravljati na zemlji te time postati drugi Bog. U sljedećih pet potpoglavlja prikazat ću koncepciju čovjeka Nikole Kuzanskog, njegovo *učeno neznanje (docta ignorantia)*, spoznaju Boga pomoću matematike, podjelu čovjeka na osjetila, razum i um te čovjekovu povezanost s Bogom preko Isusa Krista.

3.1. Učeno neznanje (*docta ignorantia*)

Kako bih došla do shvaćanja čovjeka kao drugog Boga u djelu *O učenom neznanju* Nikole Kuzanskog nužno je izložiti njegovo poimanje Boga pomoću *učenog neznanja (docta ignorantia)*. Upravo je *učeno neznanje* temeljni pojam kojim je napravio poveznicu između Boga i čovjeka. Kuzanski je smatrao da je svo znanje koje čovjek može posjedovati tek približavanje onom znanju koje posjeduje samo Bog, a to je apsolutno znanje. ²⁵ Čovjek, zapravo, dubljom i širom spoznajom sve više uviđa svoje neznanje. ²⁶ Može se zaključiti, prema Željki Metesi, da *učeno neznanje* pruža »znanje o neznanju, uči nas neizrecivosti Boga i tome da je on poznat jedino samome sebi; njime se približavamo istini na taj način što dolazimo do najviše apstraktne spoznaje u kojoj su sve stvari jedno, do shvaćanja zbilje kao beskonačne otvorenosti«. ²⁷ Čini se nemogućim da iz takvog razmišljanja o čovjekovu neznanju Kuzanski prikaže čovjeka u pozitivnom svjetlu, ali Kuzanski smatra, kaže Metesi,

---

²³ Bazala, *Povjest filozofije*, str. 185.

²⁴ Banić-Pajnić, »Nikola Kuzanski«, str. 17.

²⁵ Vladimir Filipović, *Filozofija renesanse*, Filozofska hrestomatija III. (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1956), str. 51.

²⁶ Filipović, *Filozofija renesanse*, str. 51.

²⁷ Željka Metesi, »Ideja beskonačnog na primjeru Nikole Kuzanskog i njezino negativno značenje u odnosu na čovjekovu spoznaju«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 63/2 (2008), str. 163–178, na str. 168.

da je *učeno neznanje* poklon odozgo jer »pokazuje da je neznanje temeljna sastavnica ljudskog znanja«, a pritom se ne misli na puko neznanje koje nije u stanju prepoznati vlastito neznanje već na ono neznanje u kojem otkrivamo da je svaka spoznaja ukorijenjena u onome što čovjek želi spoznati, a to je nedokučivo i nepojmljivo.²⁸ Metesi također ističe da Kuzanski smatra da su »sve znanosti koje nastoje istražiti bit Stvoritelja nemoćne«, zato što »ne uviđaju da se samo preko učenog neznanja (*docta ignorantia*), najradosnije pojmljivosti nepojmljivog ili, kako je još Kuzanski naziva, *sacra ignorantia*, do koje dospijevamo posredstvom matematike koja nas dovodi do praga izrecivog, može pronaći On sam, ući u trag onom nepojmljivom.«²⁹ U sljedećem potpoglavlju prikazat ću položaj koji je Kuzanski dodijelio matematici prilikom spoznaje Boga, budući da je za Kuzanskog, kako smo imali priliku doznati, upravo matematika put prema *svetom neznanju* (*sacra ignorantia*) koja čovjeku pomaže približiti se spoznaji Boga.

3.2. Čovjekova spoznaja Boga pomoću matematike

Kuzanski je bio jedini mislilac svojeg vremena koji je na sve temeljne probleme u svijetu gledao sa stajališta jednog načela koje svime vlada, a pritom nije poznao barijere među disciplinama, bio je spekulativni teolog i matematičar, zanimao se jednako za astronomiju, opće teorije kretanja i probleme crkvene povijesti.³⁰ Kuzanski se koristio znanjem matematike kako bi mogao učiti o božanskom. Rekao je da su ljudi u povijesti, za ono što se trebalo istražiti umom, uvijek posezali za primjerima u matematičkim predmetima i matematičkom usporedbom.³¹ Filipović navodi da je Kuzanski čak smatrao da je »naša spoznaja to izvjesnija, što je više prožeta *matematikom*.«³² U tom kontekstu Kuzanski spominje i talijanskog srednjovjekovnog filozofa Boetija (oko 480. – oko 524.) koji je ustvrdio slijedeće: »onaj tko

---

²⁸ Metesi, »Ideja beskonačnog na primjeru Nikole Kuzanskog i njezino negativno značenje u odnosu na čovjekovu spoznaju«, str. 168.

²⁹ Isto.

³⁰ Ernst Cassirer, *The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy*, translated with an Introduction by Mario Domandi (New York: Dover Publications, 2000), str. 7: »Cusanus is the only thinker of the period to look at all of the fundamental problems of his time from the point of view of *one* principle through which he masters them all. His thought knows no barriers that separate disciplines. He is both a speculative theologian and a speculative mathematician; he is as interested in statics and in general theories of movement as he is in questions of astronomy and cosmography; he is as concerned with problems of church history as he is with problems of political history, history of law, and general intellectual history.«

³¹ Nicolaus Cusanus, *De docta ignorantia*, preveli Luka Boršić; Irena Galić (Zagreb: Institut za filozofiju, 2007), str. 85.

³² Filipović, »Napredak prirodnih nauka i njegovo značenje za filozofiju«, str. 51.

nije posve izvježban u matematici ne može dokučiti znanje o božanskom.«³³ Kuzanski, zato, upravo uz pomoć matematike, pokušava objasniti Trojstvo. Navodi kako je engleski srednjovjekovni filozof Anselmo Canterburyjski (1033./1034. – 1109.) usporedio najveću istinu, Boga, s beskonačnom ravnošću.³⁴ Kuzanski je, slijedeći njega, dospio do ravne plohe koju je zamislio kao ravnu crtu.³⁵ Nadalje, neki drugi veliki mislioci uspoređivali su Trojstvo, uzvišeno iznad svega, s trokutom koji ima tri jednaka i prava kuta, a s obzirom na to da je takav trokut nužno sačinjen od beskonačnih stranica, moglo bi se reći da se radi o »beskonačnom trokutu«, a Kuzanski je slijedio i tu misao.³⁶ Neki su pak uspoređivali Boga i njegovu beskonačnost s beskonačnim krugom ili beskonačnom kuglom.³⁷ Kuzanski se trudio prikazati da su svi mislioci koji su pomoću geometrije objašnjavali Boga dohvatili istu istinu, samo su na različite načine objašnjavali ono najveće, a time su se njihova mišljenja nadopunjavala.³⁸ Dakle, sabrao je sve navedene misli i odlučio na temelju njih pokušati objasniti Boga, koji je, iako nedokučiv, ostao ciljem čovjekove spoznaje. Iako je Kuzanski smatrao da čovjek nikada ne može u potpunosti spoznati Boga, ipak je pomoću trokuta pokušao objasniti pojam Trojstva. Reкао je da je najveća postojeća linija ujedno i najveći trokut, odnosno najveća linija tvori trokut, a budući da je linija najjednostavniji oblik, to znači da ona predstavlja i najjednostavniju trojnost.³⁹ Također, svaki kut trokuta je linija jer je, kako je prije navedeno, trokut sačinjen od linije, stoga je beskonačna linija trostruka.⁴⁰ Na taj je način objasnio sve stranice i kutove te došao do zaključka da je ono najveće trojna bit, a »bit nije ništa drugo nego trojstvo, a trojstvo nije ništa drugo nego jednost i zbiljnost nije ništa drugo nego jednost, trojstvo ili bit premda je najveća istina da ono najveće jest sve to na istovjetan i najjednostavniji način.«⁴¹ Dakle, ono najveće jest i jedno i trojno i samim time trojstvo ne proturječi jednosti.⁴² Objasniti Trojstvo moguće je samo pomoću sličnosti s trokutom.⁴³ Zato će Kuzanski, na temelju prethodno izloženog o trokutu, na čovjeku razumljiv način, dokučiti Trojstvo u *učenom neznanju*.⁴⁴ Iako je Trojstvo apstraktan pojam i teško je predočiti si jednog Boga u tri osobe, Kuzanski govori o tome da je Isus rekao da je on u Ocu i

---

³³ Cusanus, *De docta ignorantia*, str. 85.

³⁴ Isto, str. 87.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto, str. 101.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Isto, str. 103.

⁴² Isto.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

da je Otac u njemu, a istina trokuta zahtijeva tri kuta te su u Trojstvu sva tri kuta najveća i svi oni su jedno najveće.⁴⁵ Uz sve navedeno, istina trokuta također zahtijeva da ta tri kuta u trokutu ne budu nešto različito, već da svi budu jedno i time je Kuzanski objasnio princip Trojstva.⁴⁶

Kuzanski je pravio razliku u shvaćanju Boga u odnosu na svoje prethodnike. Primjerice, u skolastici se vjerovalo da se Boga može spoznati razumom i vjerom utemeljenom na razumu.⁴⁷ Kuzanski je, Boga kao apsoluta, ipak promatrao izvan granica ljudskog shvaćanja.⁴⁸ Kad je govorio o učenom neznanju koristio je Sokrata za primjer, međutim Sokrat je o svojem neznanju govorio ironično pa se od čitatelja očekivalo da shvati da on zapravo zna, dok kod Kuzanskog ne postoji ta ironija, on u spoznavanju neshvatljivog zna da će u tom procesu nešto opet ostati neshvatljivo.⁴⁹ Dakle, kod Kuzanskog se pojavila nova dimenzija mišljenja. Iako je Bog neshvatljiv, čovjek i dalje treba aktivno koristiti um u odnosu prema njemu, čak i onda kada poriče svoje znanje o Bogu.⁵⁰ Takvim razmišljanjem Kuzanski ne umanjuje čovjeka nego još jednom pokazuje kolika je snaga čovjekova uma, a ona se očituje u tome da promišlja i pokušava dokučiti čak i neshvatljive koncepte.

3.3. Konceptija čovjeka

Ono što misao koju je izložio Kuzanski čini različitom od njegovih prethodnika jest njegova konceptija čovjeka. Iako je većinu djela posvetio Bogu i opisivanju Božje naravi, čovjeka postavlja kao stvorenje koje ima slobodnu volju. Prema njegovu mišljenju, ljudska je narav uzdignuta iznad svih Božjih stvorenja, malo niža od anđeoske, obuhvaćajući kako umne tako i osjetilne aspekte.⁵¹ Čovjek otkriva svoju bît u svim povijesnim oblicima koji su obuhvaćeni u

---

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Ferdinand Edward Cranz, *Nicholas of Cusa and the Renaissance* (Aldershot – Brookfield: Ashgate, 2000), str. 4: »In scholasticism, for example, He was known both by reason and by faith which, though supernatural, could be understood by reason.«

⁴⁸ Cranz, *Nicholas of Cusa and the Renaissance*, str. 4: »First, God as the Absolute (to use the term which Cusanus himself first introduced in the *De docta ignorantia*) is now beyond reason and intellect in a way that He had not been before.«

⁴⁹ Isto, str. 4: »Cusanus of course uses Socrates as example, but Socrates speaks of his 'ignorance' in irony, and the reader is sure that he actually 'knows.' There is no combination of knowing and ignorance in Socrates, and there is no 'irony' in Cusanus. He somehow both 'knows' the incomprehensibles through his embracing of them, and he does not know them, or is ignorant of them, because even in this process they remain incomprehensible.«

⁵⁰ Isto, str. 23: »Somehow a new dimension of thought or of the use of the mind had emerges for Cusanus. God remains incomprehensible but we also have intellectual means of embracing him beyond comprehension or incomprehensibly. It involves an active use of the mind in relation to God even if it also denies simple knowledge of God.«

⁵¹ Cusanus, *De docta ignorantia*, str. 197.

njegovu životu, u političkim, umjetničkim, tehničkim i filozofskim oblicima.⁵² S obzirom na to da ljudska narav u sebi sažima sve elemente svijeta, stari su je nazivali »microcosmos« ili »mali svijet«.⁵³ Iz toga proizlazi da bi ljudska priroda, kada bi se uzdigla do jedinstva s najvećošću, bila ispunjenje svih savršenstava, kako onih univerzalnih tako i pojedinačnih, tako da bi u čovječanstvu sve dostiglo najvišu razinu.⁵⁴ Ta uzvišenost ukazuje na neizmjeran potencijal ljudske naravi, koja, kroz duhovno usavršavanje i sjedinjenje s božanskim, može dostići vrhunac svih mogućnosti i postati potpuni izraz božanske volje i mudrosti u materijalnom svijetu. Bez ljudske naravi, zapravo, ne bi bilo nikakve vrijednosti, odnosno ne bi bilo načela vrednovanja stvari prema njihovoj razini savršenosti.⁵⁵ Iako je Bog, Gospodar koji vlada svime, ljudski um određuje koliko ono stvoreno vrijedi.⁵⁶ Čovjeka se može poistovjetiti s Bogom i zbog slobode jer iako je potpuno izveden iz Boga, čovjek djeluje kao slobodan stvoritelj koji autonomno vlada na zemlji.⁵⁷

Prema njegovu shvaćanju, čovjek ne može dostići savršenstvo svoje biti, ali tome teži kao pripadnik svoje vrste.⁵⁸ Ta težnja koju želi dostići uključuje istraživanje i opis svijeta, što mu je na kraju i povjereno od strane Boga.⁵⁹ Kuzanski je spomenuo sve ono što je danas čovjeku poznato kada je pričao o stvaranju svijeta. Govori da je Bog pri stvaranju svijeta koristio aritmetiku, geometriju, glazbu i astronomiju, a neosporno je da ta umijeća i danas nama služe pri istraživanju odnosa među stvarima, elementa i njihovih kretanja.⁶⁰ Aritmetika je, primjerice, Bogu poslužila da skupi elemente, dajući im jedinstvo, ali i međusobnu povezanost.⁶¹ Geometrijom im je, pak, dao oblik, čvrstoću i stabilnost, te im je na taj način omogućio da imaju svoje funkcije, ali i pokretljivost prema svojim prirodnim stanjima.⁶² Glazbom je uspostavio harmonične odnose među elementima, osiguravajući da nijedan ne prevlada nad onim drugim, zemlja je zadržala svoju mjeru, voda svoju količinu, zrak svoju

---

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ Cassirer, *The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy*, str. 44: »Without human nature there would be no such thing as value, i.e., there would be no principle for evaluating things according to their greater or lesser perfection.«

⁵⁶ Cassirer, *The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy*, str. 44: »God is, of course, the Master who strikes the coins; but the human mind determines how much they are worth.«

⁵⁷ Cassirer, *The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy*, str. 43–44: »Cusanus sharply emphasizes the doctrine of man's freedom, for only through freedom can man become God-like; only through freedom can he become the vessel of God (*capax Dei*). And although man's being is completely derived from God, there is nevertheless a sphere in which he functions as a free creator and in which he reigns autonomously.«

⁵⁸ Banić-Pajnić, »Nikola Kuzanski«, str. 67.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Cusanus, *De docta ignorantia*, str. 181.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

lakoću, a vatra svoju snagu, čime je spriječeno potpuno razaranje jednog elementa od strane drugog.⁶³ Na taj način, svemir je stvoren kao savršeni mehanizam, u kojem svaki dio ima svoju svrhu i mjesto, te zbog savršene harmonije među elementima, svemir ostaje postojan i ne može propasti.⁶⁴ Čovjek kao drugi Bog koristi se navedenim umijećima kako bi poput njega uspostavio harmoniju te se pronalazi u ulozi stvoritelja koji svojim umom uspijeva nadići sva druga bića. S obzirom na to da je čovjek stvoren na Božju sliku, odnosno po njegovoj biti, a u njemu su »'biti', 'činiti' i 'stvarati' jedno te isto, tada se čini da stvaranje jest samo to da Bog jest sve.«⁶⁵ Iz toga opet proizlazi čovjek koji postaje gospodarem na zemlji i koji poput Boga čini i stvara.

U pitanje dolazi vječnost stvorenja i Božje biti. Jer ako je Božja bit vječna, nije ograničena vremenom, kako je moguće da je stvorenje, koje proizlazi iz Božje biti, podložno vremenu, ima početak i kraj.⁶⁶ Moglo bi se zaključiti da ako je Božja bit vječna, trebalo bi takvo biti i stvorenje koje proizlazi iz te biti. Međutim, Kuzanski objašnjava da stvorenje, odnosno čovjek, nije vječno u smislu u kojem je Bog vječan.⁶⁷ Stvorenje može biti vječno samo ukoliko postane dijelom Božje biti, kao samostalno biće ne može biti vječno jer je podložno vremenu.⁶⁸ Dakle, iako je beskonačan, Bog stvara bića koja su konačna.⁶⁹ S obzirom na to da Bog nije mogao postati jer je, kaže Kuzanski, on vječnost sama, stvorio je ono što može postati, a da bude što sličnije njemu i to je čovjek.⁷⁰ Prema tome, svako stvorenje kao stvorenje savršeno je u svojoj prirodi, bez obzira na to što ne može dostići savršenost Božju.⁷¹ Iz toga se može uočiti relativnost savršenstva. Ako je neko biće manje savršeno u usporedbi s drugim, to ne znači da je nesavršeno u apsolutnom smislu.⁷² Iz razmišljanja Nikole Kuzanskog može se zaključiti zašto za njega čovjek postaje drugim Bogom: on priznaje da je moć spoznaje jedinstvena sposobnost koja pripada čovjeku i pomoću koje se čovjek sjedinjuje s Bogom.⁷³ Gotovo se više i ne treba govoriti o sličnostima između Boga i čovjeka jer čovjek

---

⁶³ Isto.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Isto, str. 131.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto, str. 33.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ Nancy J. Hudson, *Becoming God. The Doctrine of Theosis in Nicholas of Cusa* (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2007), str. 194: »Cusanus recognizes that the power of cognition is a unique human ability. It may be the portal to union with God.«

umjesto da postaje nalik Bogu, on postaje Bogom.⁷⁴ Ono što čovjeka razlikuje od Boga je, između ostalog, i njegova tjelesnost, te ću u sljedećem potpoglavlju prikazati kako osjetila utječu na čovjekov život, ali i na njegovu sposobnost da pomoću razuma kontrolira svoja osjetila i bude umjeren.

3.4. Osjetila, um i razum

Kad je Kuzanski opisivao čovjeka, rekao je da se sastoji od osjetila, uma i razuma, pri čemu je razum smješten i povezuje ta dva elementa.⁷⁵ Prema prirodnom poretku, osjetila su podložna razumu, dok je razum podređen umu.⁷⁶ Um, koji nije vezan niti za vrijeme ni za svijet, slobodan je od njihovih ograničenja.⁷⁷ Osjetila, s druge strane, navodi Kuzanski, pripadaju svijetu i podložna su vremenu te promjenama, a razum zauzima središnju poziciju, nalazeći se na granici između uma i osjetila; on je na vrhuncu u odnosu na osjetila, ali na horizontu u odnosu na um.⁷⁸ Na taj način, razum povezuje ono što je izvan vremena s onim što je unutar vremena.⁷⁹ Osjetila nisu, zbog svojeg životinjskog karaktera, sposobna percipirati nadvremenske i duhovne stvari, zbog čega životinja nije svjesna onoga što dolazi od Boga, jer Bog postoji kao duh, nešto što nadilazi ne samo materijalni svijet već i sâm duh.⁸⁰ U tom smislu, samo razum, kaže Kuzanski, »svenadvisujući, sadrži u svojoj naravi neke zakone zahvaljujući udjelovljivosti umske naravi, pomoću kojih, kao upravljač strastima želje, svodi ih na pravu mjeru i uravnotežuje ih da ne bi čovjek, postavljajući si cilj među osjetilnim stvarima, bio lišen duhovne želje uma.«⁸¹ Zato osjetilno spoznavanje ostaje zarobljeno u neznanju o vječnim stvarima, jer ga tijelo povlači prema tjelesnim željama i putenim strastima.⁸² Iz tog razloga, kaže Kuzanski, čovjek ne dopušta osjetilnim stvarima da mu postanu krajnji cilj, već zadržava duhovnu težnju uma, čuvajući se od gubitka viših, duhovnih vrijednosti.⁸³

---

⁷⁴ Hudson, *Becoming God. The Doctrine of Theosis in Nicholas of Cusa*, str. 176: »Instead of becoming more and more like God, deification is the coinciding of God and creation.«

⁷⁵ Cusanus, *De docta ignorantia*, str. 207.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

3.5. Čovjek i Bog

Kao što je već spomenuto, na temelju razmišljanja Nikole Kuzanskog, za čovjeka se može reći da je drugi Bog, odnosno Bog na zemlji. Međutim, iz njegova nauka proizlazi to da je postojao jedan čovjek koji je bio u potpunosti čovjek i u potpunosti Bog te koji se mogao uzdići do vječnog i nebeskog te apsolutno zanemariti grešne želje.⁸⁴ To je bio Isus Krist, u kojem se ljudska narav sjedinila s božanskom i uzdignula se do najveće moći, oslobođena od vremenitih i opterećujućih potreba.⁸⁵ Prema Kuzanskom, on je »slika nevidljivog Boga, Prvorodenac prije svakog stvorenja« i po njemu je i u njemu sve stvoreno.⁸⁶ Kuzanski spominje i svjedočanstva nekih svetaca koji su navodili da je on uistinu bio i Bog i čovjek, da je u njemu čovještvo postojalo u svojem najvišem stupnju jer je on božanska osoba, dio već spomenutog Trojstva.⁸⁷ Dakle, prema Kuzanskom, Isusa ne treba smatrati Bogom na zemlji, već je on jedno s Bogom. Prema kršćanskom vjerovanju, iako je čovjek slobodan i vlada zemljom, na kraju života mora odgovarati za svoje postupke pred Bogom. Ipak, Isusu Kristu nije bilo potrebno oslobođenje od grijeha jer, kaže Kuzanski, »dragovoljna i najnedužnija, najsrमतnija i najokrutnija smrt čovjeka Krista na križu bila je utrnuće, zadovoljenje i očišćenje svih putenih želja ljudske naravi«. ⁸⁸ Taj čin ima neopisivu važnost u čovjekovu približavanju Bogu jer time dolazi do trijumfa besmrtnosti i postaje mu sličniji.⁸⁹

---

⁸⁴ Cusanus, *De docta ignorantia*, str. 209.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Isto, str. 201.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, str. 209.

⁸⁹ Isto, str. 211.

4. Utjecaj koncepcije čovjeka Nikole Kuzanskog na filozofiju nastalu u renesansi

Filozofska misao Nikole Kuzanskog problematična je, prema spoznajama Banić-Pajnić, u pogledu njegova smještanja među srednjovjekovne ili među renesansne filozofe.⁹⁰ Neminovno je da su »temeljna pitanja, na koja njegova filozofija hoće iznaći odgovor duboko ukorijenjena u cjelokupnoj srednjovjekovnoj filozofijsko-teologijskoj tradiciji«, međutim treba naglasiti da Kuzanski na navedena pitanja »odgovara na nov način i upravo tim *novim*, što značajno obilježava njegovo mišljenje« zbog čega ga je opravdano uvrstiti među renesansne filozofe.⁹¹ Za vrijeme renesanse počinje »insistiranje na čovjeku kao slici Božjoj« te se naglašava važnost razuma i uma, pomoću kojih »čovjek participira na božanskome umu, čime se isto tako želi utemeljiti mogućnost ljudske spoznaje biti zbilje.«⁹² Međutim, treba naglasiti da je takva »tendencija u traganju za sigurnošću u okviru renesansnog filozofijskog mišljenja karakteristična ipak uglavnom za jednu određenu struju u okviru tog mišljenja – onu neo-platoničku.«⁹³ Upravo je Nikola Kuzanski bio najznačajniji predstavnik novoplatonovske struje, njegovi će stavovi, zaključuje Banić-Pajnić, »biti smjerodavni za većinu renesansnih mislilaca«.⁹⁴

Preokret koji donosi Kuzanski uvelike utječe na daljnje razvijanje filozofije, zato što on u relaciji Boga i čovjeka postavlja čovjeka prvim članom relacije (čovjek–Bog) i ujedno čovjek zauzima sredinu između Boga i svijeta te se u njemu Bog i svijet spajaju (Bog–čovjek–svijet).⁹⁵ Renesansa je »u svom kritičkom odnosu spram srednjovjekovlja, ali i u pokušaju da iznađe odgovore na neke sklopove problema što ih preuzima od srednjeg vijeka« uistinu vrsta preporoda, odnosno »pre-porađanje nečeg već bilog, tj. Antike u kojoj pokušava naći rješenje i odgovore na pitanja što ih srednji vijek nije uspio riješiti.«⁹⁶ S obzirom na to da dolazi do preokreta »u pristupu zbilji, pri čemu apsolutnim polazištem postaje čovjek«, u renesansi, zaključuje Banić-Pajnić, »stojimo na pragu novovjekovlja«.⁹⁷ Preokret u načinu doživljavanja stvarnosti, u kojem središnje mjesto zauzima pitanje o čovjeku, jest temeljna promjena u

---

⁹⁰ Banić- Pajnić, »Nikola Kuzanski«, str. 44.

⁹¹ Isto.

⁹² Isto, str. 17.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto, str. 46.

⁹⁶ Isto, str. 9.

⁹⁷ Isto, str. 15.

pristupu razumijevanju svijeta.⁹⁸ Umjesto da se zbilja promatra kao nešto objektivno, polazište postaje pitanje o čovjeku, o njegovoj ulozi i o njegovu odnosu prema svemu što ga okružuje.⁹⁹ Na temelju rečenog može se zaključiti da »problematični čovjeka pripada zapravo središnja uloga u okviru renesansnog mišljenja«, da se čovjeka uistinu promatra kao drugog Boga i gospodara na zemlji, ali se čovjeka i dalje »primarno određuje kroz *odmjeravanje spram Boga*, kroz relaciju sa savršenim, apsolutnim bićem.«¹⁰⁰ Zasluge za postavljanje čovjeka u središte promišljanja pripadaju Nikoli Kuzanskom, koji je s pravom smatran renesansnim filozofom i »pretečom novovjekovnog načina odnošenja spram svijeta.«¹⁰¹

---

⁹⁸ Isto.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto, str. 16.

¹⁰¹ Isto, str. 46.

4. Zaključak

Njemački filozof Nikola Kuzanski (1401. – 1464.) zauzima posebno mjesto u povijesti filozofije zbog svoje jedinstvene misaone pozicije na prijelazu iz srednjovjekovne u novovjekovnu misao. Njegov doprinos nije samo u razmatranju odnosa Boga i čovjeka, već i u preokretu pogleda na taj odnos. Značajan je zbog svoje uloge u promicanju ideje da čovjek nije samo pasivni promatrač Božjeg djelovanja, nego aktivni sudionik koji ima sposobnost stvaranja vlastite stvarnosti. Uz to što je sličan Bogu prema sposobnosti stvaranja, čovjek za razliku od svih drugih stvorenja ima slobodnu volju. Bez obzira na dužnosti i zadaće u očuvanju zemlje i drugih stvorenja, čovjek ima slobodu odlučiti se hoće li činiti na dobrobit svih ili ne. Kuzanski je u svojem djelu *De docta ignorantia* postavio temelje za novu percepciju ljudske prirode i njezine uloge u svijetu. Dok je srednjovjekovna misao čovjeka često smještala na hijerarhijski niže mjesto u odnosu na Boga, Kuzanski je u svojim promišljanjima čovjeka uzdigao do gotovo božanskog statusa, sugerirajući da čovjek u svojoj spoznaji i kreativnosti postaje drugi Bog. Središte njegovih promišljanja čini razmatranje mogućnosti, dometa i karaktera ljudske spoznaje. Takav pristup najavio je prijelaz iz srednjovjekovnog u moderni svijet, otvarajući put renesansi, te je time označio početak novog poglavlja u povijesti ljudske misli. Nikolu Kuzanskog opravdano je, dakle, smatrati pretečom novovjekovne filozofije. Svojim inovativnim idejama i kritičkim duhom utjecao je na kasnije mislioce i postavio temelje za modernu misao, čime je ostavio neizbrisiv trag u povijesti filozofije.

5. Popis literature

Akvinski Toma. 1990. *Izbor iz djela*, preveli Veljko Gortan; Josip Barbarić (Zagreb: Naprijed, 1990);

Augustin, Aurelije. 1987. *Ispovijesti*, preveo Stjepan Hosu (Zagreb: kršćanska sadašnjost, 1987).

Banić-Pajnić, Erna. 1996. »Nikola Kuzanski«, u: Erna Banić-Pajnić (priređivač sveska), *Filozofija renesanse*. Hrestomatija filozofije, sv. 3 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 43–70;

Bazala, Albert. 1909. *Povjest filozofije*, sv. II (Zagreb: Matica hrvatska, 1909);

Cassirer, Ernst. 2000. *The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy*, translated with an Introduction by Mario Domandi (New York: Dover Publications, 2000);

Cranz, Ferdinand Edward. 2000. *Nicholas of Cusa and the Renaissance* (Aldershot – Brookfield: Ashgate, 2000);

Cusanus, Nicolaus. 2007. *De docta ignorantia*, preveli Luka Boršić; Irena Galić (Zagreb: Institut za filozofiju, 2007);

Čagalj, Ivan. 1975. »Čovjek i njegovo određenje u antropologiji Aurelija Augustina«, *Crkva u svijetu* 10/1 (1975), str. 35–41;

Filipović, Vladimir. 1956. *Filozofija renesanse*, Filozofska hrestomatija III. (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1956);

Hudson, Nancy J. 2007. *Becoming God. The Doctrine of Theosis in Nicholas of Cusa*, (Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2007).

Jaeger, Werner. 1974. »Humanizam i teologija«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 29/4 (1974), str. 311–337;

Kušar, Stjepan. 1996. »Filozofija u srednjem vijeku«, u: Stjepan Kušar (priredivač sveska), *Srednjovjekovna filozofija*. Hrestomatija filozofije, sv. 2 (Zagreb: Školska knjiga, 1996), str. 7–87;

Metesi, Željka. 2008. »Ideja beskonačnog na primjeru Nikole Kuzanskog i njezino negativno značenje u odnosu na čovjekovu spoznaju«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 63/2 (2008), str. 163–178;

Šestak, Ivan. 2003. »Shvaćanje čovjeka u povijesti filozofije (I. dio). Od starogrčke do renesansne slike čovjeka«, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti* 58/3 (2003), str. 283–303.